

RAINER M. JÁNOS

Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez (1953–1956)

Az alábbiakban nem vállalkozhatok a magyar–szovjet kapcsolatok teljes körének áttekintésére, még a szóban forgó néhány évnyi időszak vonatkozásában sem. Fontos dimenziókról (ilyen például a gazdasági kapcsolatoké) egyáltalán nem lesz szó. Rövid historiográfiai bevezetőt követően négy kérdéssel foglalkozom: először a Szovjetunió „magyarpolitikájának” jellemzésével, majd annak néhány 1945 után kialakult, „hozzáadódott” jellemvonásával – ez utóbbi keretében tárgyalom a desztalinizáció időszakának (1953–56) kérdéseit. Ezt követően az 1956-os forradalom, mint válsághelyzet kihívását érintem, különös tekintettel a szovjet politikai döntéshozatal jellemzőire. Végül a magyar társadalom 1956-ra adott reakcióiból emelek ki egy, a Szovjetuniót és a szovjet típusú rendszert érintő vonatkozást.

1. Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak *egykorú írott forrásai* 1989 után is csak részlegesen váltak hozzáférhetővé. A forrásfeltáró munka természetes módon összpontosult a „kapcsolat” kezdeteire, az 1944–45-ös időszakra és a kommunista hatalomátvétel éveire, az 1953–55-ös, Sztálin utáni első évekre és mindenekelőtt az 1956-os forradalomra, valamint annak közvetlen előzményeire. A kilencvenes évek közepén Oroszországban is megkezdődött a második világháború utáni korszak dokumentumainak rendszeres feldolgozása és kiadása. Magyarországról számos igen érdekes (bár magyarul már jobbra korábban megjelent) dokumentumot tartalmaznak az 1944–53 közötti szovjet Kelet-Európa-politikával foglalkozó gyűjteményes kötetek.¹ Az új orosz forráskiadás egyik reprezentatív munkája az 1956-os magyar forradalommal foglalkozó szovjet (és magyar) dokumentumok mintaszerűen összeállított és jegyzetelt kötete.² Ugyanakkor a magyar–szovjet kapcsolatok 1945 utáni történetét levéltári dokumentumok alapján, rendszeres formában még nem dolgozták fel.

2. A Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikáját a nemzetközi szakirodalom elsősorban a hidegháború összefüggésében vizsgálja. E globális összefüggések szemszögéből érthető módon úgy tűnik, hogy a Birodalomnak – néhány kivételes pillanattól eltekintve – nem volt Magyarországgal kapcsolatos különleges politikája olyan módon, ahogyan

például Németországgal vagy Lengyelországgal kapcsolatban ilyen létezett. A magyar-szovjet viszonyt Moszkvában regionális, illetve globális megfontolások határozták meg. Az első szerint a negyvenes évek második harmadában kibontakozó hidegháborús konfrontációban Magyarország, mint a Szovjetunióval határos és a nyugati világgal érintkező ország, a szovjet katonai-biztonsági zóna, a „cordon sanitaire” fontos részévé vált. Ezért nem volt megengedhető, hogy Budapesten a Szovjetunióval szemben ellenséges, vagy akár a Nyugat és Kelet között „egyensúlyozó” kormányzati politika érvényesüljön. Magyarorszáért – akár csak Csehszlovákiáért, Lengyelorszáért, Németország keleti részéért – a második világháborúban „szovjet katonák vére folyt”, s ezen a törvényes alapon e területek egy esetleges háborúban a szovjet területek előzetes védelmére szolgálnak. Nyugati külpolitikai orientáció, vagy akár csak semlegesség nem elfogadható. A hidegháborús konfrontáció élesedésével párhuzamosan a szovjet biztonsági „tűrőképesség” tovább csökkent, s kockázati tényezővé vált a „frontországok” szovjet modelltől eltérő társadalmi berendezkedése is. Ebben a pillanatban, a negyvenes évek végén találkozott a szovjet világpolitikát alakító két tényező, a biztonságot preferáló, defenzív „birodalmi”, illetve a kommunista ideológiai kizárólagosság talaján álló, offenzív „forradalmi”.³

Eme általános szerkezetben valóban nem sok minden indokolta, hogy Moszkva Magyarországot különleges, a Birodalom számára létfontosságú területként kezelje. Mégis úgy tűnik, hogy végig léteztek olyan megfontolások, amelyek „különleges kezelést” tettek szükségessé, s ezek időnként változtak. Így például az orosz birodalom hagyományos terjeszkedési irányai és fenyegetettségei befolyásolták a szovjet kommunista „politikacsinálókat” is. A terjeszkedés szempontjából Magyarország nem állt a „célkeresztben”, de mivel a két világháborúban német szövetségben harcolt Oroszország, illetve a Szovjetunió ellen, „gyengítése” a közép-európai térséget hagyományosan domináló nagyhatalom, Németország ambíciói ellenében hatott. Ugyanígy (különösen a nagyorosz nacionalizmussal kacérkodó késő-sztálini években) a magyarok szoros ellenőrzését indokolta az is, hogy a szláv szövetségesek közötti „szigeten” fekvő, nem-szláv országnak tekintették. Magyarország második világháborús szerepvállalása, részvétele szovjet területek megszállásában Moszkva szemszögéből szintén a megszállást és az ellenőrzést legitimáló tényező volt. A háborút követő években néhány magyar stratégiai nyersanyag (olaj, urán, bauxit) iránt különleges érdeklődés nyilvánult meg Moszkvában.⁴ Ennek okán a gazdasági behatolás és kizsákmányolás jelentősen megelőzte a politikai szerkezetek átalakítását. A Jugoszláviával kialakult, negyvenes évek-beli konfliktus felértékelte Magyarországot kato-

nai-stratégiai jelentőségét. Később, amint a konfliktus enyhülésével egyidejűleg megkötötték az osztrák államszerződést, ez a tényező számottevően csökkent, olyannyira, hogy az interkontinentális rakéta-fegyverkezésben élre álló hruscsovi vezetés még a katonai megszállás megszüntetésére is indítványt tett 1958-ban.⁵

3. A Birodalom „magyarpolitikáját” általános, hosszú távú meghatározottságok *mellett* történeti tényezők is befolyásolták. Ezek a *közös történet* fejleményei. Közülük a legfontosabb az 1956-os forradalom. Az 1945–89-es időszakban ez volt a legnagyobb kihívás, amely a Szovjetunió kelet-európai berendezkedését érte. 1956 összekapcsolódott a szovjet térség desztalinizációs folyamatának 1953–56-os, valamint 1961–1964-es, legdinamikusabb szakaszaival. A desztalinizáció és a (Sztálin nélküli) resztalinizáció mértéke, dinamikája, irányai és terepuma – mindezek a korszak, s benne a magyar–szovjet kapcsolatok leírásának egyik alapvető értelmezési keretét adják. A szinkronitás és diakronitás kérdése is ezen a kereten belül merül fel. Mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon a periódus alapvető tendenciája az elmozdulás a „klasszikus rendszertől”.⁶ *Politikai síkon* a két ország, éppen a korábbi időszakban kialakult, hol szorosabb, hol lazább kézi vezérlés következtében, a sztálini örökség közvetlensége miatt bizonyos fokig szinkronban volt. Ezzel ellentétben viszont, például *a társadalom politikai aktivitása és kezdeményezőképesége, dinamizmusa* tekintetében, a két ország jelentősen eltért egymástól. Míg a társadalom – érthetően – viszonylagos passzivitással fogadta az 1953 utáni változásokat a Szovjetunióban, Magyarországon jelentős és fokozódó társadalmi aktivitás figyelhető meg. Magyarország későbbi, a hatvanas években markánsan jelentkező különlegességei (a gazdasági-politikai reformok jelenségcsoportja) csíráikban már ebben a periódusban jelentkeztek. Az erre adott szovjet reakció sajátos, heves „rágásai” (a változások pragmatikus megközelítése 1953-ban, majd hirtelen fordulattal erősen ideológikus és ezért ellenséges megközelítés 1954–55 fordulóján, majd ugyanezen változások még gyorsabb váltakozása 1956-ban) ugyancsak már ekkor megjelentek.

A szovjet típusú rendszer bevezetése Magyarországon nyilvánvalóan moszkvai intenciókra és irányítással történt. Ezt a megállapítást azonban célszerű árnyalni annyiban, hogy az irányítás ritkán volt egyértelműen közvetlen. Sztálin nem mindig instruálta Rákosit – erre nem volt szüksége. A „Homo cominternicusokból” álló magyar pártvezetés egyszerűen ideológiai és kulturális beidegződöttségei alapján cselekedett. A társadalmi szervezés szovjet módját ismerték, minden más rendszerben idegen-

ként, ellenségként mozogtak. Még akkor is, ha 1945-ben egy rövid időre a magyar társadalom egyes, nem is jelentéktelen csoportjai (a nagyüzemi munkásság egy része, az előző rendszer politikai vagy faji üldözöttjei közül sokan, a keleti országrész szegény- és földnélküli parasztjai) többé-kevésbé támogatták őket, s még többen fogadták el őket realitásként. A szovjetizálás csalódottá tette a támogatókat, akik közül csak nagyon kevesen „kaptak” valamit (hatalmat, előbbre jutási lehetőséget). A „realisták” legrosszabb sejtelmeit váltotta valóra. A korai szovjet rendszer Magyarországon a bizalmatlanság és rettegettség rendszereként is jellemezhető. A társadalom bizalmatlan volt, és rettegett attól, hogy másnap milyen csapás zúdul a nyakába. A kommunista vezetés egyszerre rettegett a népi ellenállástól és Moszkva haragjától, ami tisztogatásokban törhetett felszínre, ha valami hibát követtek el. A Birodalom vezetője senkiben sem bízott, a rákosikban legkevésbé, és valóban kész volt elpusztítani őket (ahogyan ezt számos példával bizonyította). Ezzel a bizalmatlansággal és félelemmel (is) magyarázható, miért épített ki a Szovjetunió többek között Magyarországon is 1948-50-ben olyan rendkívül széles és tagolt ellenőrző apparátust. A „normális” diplomáciai képviselő és fennmaradó katonai megszállás, valamint a megélnékülő pártközi kapcsolatok mellett a szovjetek legális tanácsadókkal és illegális ügynökökkel infiltrálták az állami struktúrákat, a termelést, de mindenekelőtt a hadsereget és az államvédelmet. (Erről Baráth Magdolna részletesen ír jelen kötetben található cikkében.) A gépeket, motorokat, csavarokat Sztálin Magyarország esetében sem közvetlenül működtette, vezérelte. Ezt olyan emberek tették, akiket a bolsevik mozgalom sematizált mintái, ideológiai értékei, annak kulturális meghatározottsága vezérelt. A tanácsadók ezt a kultúrát sajátították el, kiegészítve azt szovjet felsőbbrendűségi tudattal és a katonai fegyelemmel.⁷

Paradox módon a szovjet beavatkozás, ha lehet, még intenzívebbé vált Sztálin halála után. Ez nem is számított volna rendkívüli fejleménynek, hiszen az intézményrendszer és a fogadókészség egyaránt adott volt már – sokkal inkább annak számítottak Moszkva „korrekciós” utasításai, melyek megrökönyödésre készítettek Rákosit és társait 1953 júniusában Moszkvában. A Sztálin halálát követő válság-fenyegetettség és a hatalmi harc Magyarország esetében arra a ritka eredményre vezetett, hogy a közvetlen szovjet beavatkozás a magyar társadalom nagy többsége számára egyértelműen pozitív változásokat hozott. A korrekciót azonban a Birodalom stabilizálásának szándéka vezérelte, ezért a „pozitív beavatkozás” paradigmája nem válhatott tartós jelenséggé. Azok, akik a korrekcióban valamiféle „kommunista felvilágosodást” láttak (mint Nagy Imre 1953–54-ben, vagy a pártellenzék az SZKP XX. kongresszusa után), csa-

latkoztak. A korrekció visszavonása Magyarországon politikai válságot eredményezett, s az osztársadalmi ellenállással találkozva ez vezetett az 1956-os forradalomhoz.

4. 1956-ban, a magyar forradalom válsághelyzetében, a szovjet döntéshozatalt ugyanúgy az ideologikus (forradalmi) és a pragmatikus (birodalmi) paradigmák kettőssége és rivalizálása mozgatta, ahogyan korábban. Az ennek eredményeképpen kialakított politikát legalábbis három politikai téren kellett megjeleníteni: magában a Szovjetunióban (a szovjet politikai-katonai elitben és a pártaktivista rétegben), Magyarországon (annak kommunista elitjében és hasonlóan a birodalmi periféria más részein), valamint Nyugaton (elsősorban az USA, de például az afroázsiai térség, a későbbi harmadik világ felé is). Elvileg minden politikai téren létezett mindkét paradigmának megfelelő politika. A döntéshozatal, a válságkezelés során mindkettőnek meg is jelentek egyes elemei, ezért ütközések is előfordulhattak. Az 1956. október 31-i végleges moszkvai döntésben nagy szerepet játszott, hogy Hruscsov attól tartott: a pragmatikus álláspont (a magyar forradalom politikai pacifikációjának folytatása, az október 28-i formulák mentén) minden téren a legrosszabb forgatókönyvet indíthatja be, míg hasznai legfeljebb hosszú, bizonytalan távon jelentkehetnek. Ehhez képest az ideologikus döntés (az intervenció „a szocializmus védelmében”) kockázatai sokkal kisebbeknek tűntek.

Valójában Hruscsov érvelése csak kisebb részben nyugodott az ideológián, október 31-i felszólalása az SZKP KB elnökségében elsősorban a birodalmi presztízs védelmét állította a középpontba. A Magyarországról való katonai kivonulás állítása szerint a Szovjetunió gyengeségét tanúsítaná, és ezt a helyzetet mások kihasználnák: „...ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.” Másik fő érve a súlyos tekintélyvesztés belpolitikai vonatkozása: „[A kivonulással] pozícióink gyengeségét demonstrálnánk. Pártunk ez esetben nem értene meg bennünket.”⁸ Ez elsősorban a csúcsvezetést befolyásolni képes „körökre”, mindenekelőtt a hadseregre, az állambiztonságra, az apparátusra vonatkozott, s egy esetleges hatalmi harc, szakadás veszélyére hívta fel a figyelmet.

A szovjet intervenció kiszemelt politikai kulcsfigurája Kádár János, a Nagy Imre-kormány tagja volt. 1956. november 2-án a Kremlben, első „meghallgatásán” még valószínűleg nem tudta pontosan, miért hívatják. A későbbi pragmatikus Kádár szembeötlően a magyar politikai terré-

numra összpontosított – és az ideologikus megközelítést alkalmazta. Részletesen kifejtette, leírta a megmozdulás tömegjellegét, hangsúlyozta munkásbázisát, szocialista célkitűzéseit. Másnap – a döntő pillanatban – a szovjet világbirodalom terepére lépett át, de továbbra is az ideológia nyelvén beszélt: “Mi a teendő? Nem szabad átengedni egy szocialista országot az ellenforradalomnak. Egyetértünk önökkel. A helyes lépések – forradalmi kormányt kell alakítani.”⁹ Kádár azonban sohasem felejtette el a népmegmozdulás tömeges jellegének nyomasztó élményét, november 3-án is többször utalt erre („Az egész nép megmozdult ... A nép nem akarja megsemmisíteni a népi demokratikus rendszert”), ahogyan a szovjet rendszer bevezetésének magyar nemzeti sérelmeire, és a birodalmi függőség jelenségére is (“Ez a kormány ne legyen bábkormány”).¹⁰

A magyar forradalom “jelensége” a Szovjetunió vezetése számára új kihívást jelentett, egy olyan helyzetet, amelyre nem léteztek előre kidolgozott “forgatókönyvek”. A poszt-sztálini szovjet rendszer lehetőséget biztosított csoportok képződésére a vezetésben, ami vitákat indukált, egy-egy döntés premisszái sokszínűbbé és kimondhatóvá, esetenként képviselhetővé váltak. A desztalinizációs folyamat amúgy is kételyt, bizonytalanságot, revízióra való hajlamot gerjesztett a vezetésben, s ez kihatott a külpolitikára is. Ebben a helyzetben nem csupán a bevált előfeltevéseket alkalmazták Magyarországra, hanem a magyar események is formálták a szovjetek előfeltevéseit. Elég bizonytalanul, de felsorakozott egy “liberális” tábor, amely ugyan nem fogadta el a forradalom követeléseit, de viszonylag önálló szubjektumokként próbálta kezelni a szövetséges országokat, s el tudott képzelni politikai megoldásokat is, katonai intézkedések nélkül. Ez az „ideologikusabb” áramlat 1956. október 31-én súlyos vereséget szenvedett, de nem múlt ki teljesen: belpolitikai vonatkozásban 1957 júniusában, majd 1961-ben, a szovjet párt XXII. kongresszusán újra erőre kapott. Az 1953 utáni, és október 30-án megfogalmazott elvek békésebb periódusokban, és például a kádári Magyarországgal szemben, részlegesen érvényesültek is. A szovjetek válságkezelő módszerében viszont ugyancsak a magyar paradigma érvényesült: a nyomásgyakorlás, a beavatkozás analóg “forgatókönyve” 1968-ban, 1979-ben, 1981-ben rendre feltűntek. 1956 és Magyarország ebből a szempontból valóban vízválasztó: egy pillanatnyi esély mintha valóban kínálkozott volna arra, hogy egy csodaszámba menő önvizsgálat a magyar forradalom villanófényében kitérítse a birodalom szekerét abból a kerékvágásból, amelyben haladt, akkor is, amikor magát a járművet különféle felújításoknak vetették alá. Ez az esély azonban elmúlt, mégpedig véglegesen: több, alapjában „magyarországi módra”

megoldott válság után az alapvető változást csak a végső krízis hozta el a nyolcvanas évek végén.

5. 1956. november 4-én, majd azt követően néhány hétig Magyarország a szó szoros értelmében gyarmati sorba süllyedt: vezetőit Moszkvában nevezték ki, az országot egy darabig szovjet párt- és állami vezetők irányították kézi vezérléssel. De a pacifikáció periódusa után leépültek a szovjet befolyásolás és kontroll leglátványosabb intézményei. Az állambiztonság és a hadsereg-vezetés kivételével visszahívták a tanácsadókat, és „szabályos” államközi egyezményt kötöttek a megszálló csapatokról. 1956 után Moszkva birodalmi övezetének biztonságát a katonai erőn túl a hozzá mindenekfelett lojális, ám egyben a helyi sajátosságokat ismerő, azokat értő és bizonyos fokig képviselni is tudó helyi vezetőkben és vezetéseiben látta. Kádár János ennek az elvárásnak kiválóan megfelelt, valóságos archetípusa volt a poszt-sztálini szovjet vezetés ideális partnerének.

A magyar társadalom 1956-os érzületeit még a differenciálatlan anti-kommunizmusnál is jobban befolyásolta a nemzeti megaláztatás. Ez a megszállásból, majd a „szocialista” rendszer szovjet mintára történő kiépítéséből következett. Ezen az érzületen Nagy Imre első miniszterelnöksége sem változtatott sokat, amint azt az 1956-os forradalomban felszínre került elemi indulatok mutatták.

1956. november 4., a bukás, majd az ellenállás kudarca, a „[nyugati] világ által való elhagyatottság” élménye újabb, az 1945-ösnél is nagyobb sokkot jelentett. A magyar társadalmon ekkor úrrá lett a felismerés: „ezektől – az oroszoktól – nem lehet megszabadulni”. Az össznemzeti frusztráció megkezdte a történetek visszamenőleges át- és leértékelését („hiszen úgyis majd minden illúzió volt...”), s egyre növelte a bármilyen normalitás iránti vágyat. A kiszámíthatóság és tervezhetőség ilyen periódust követően hallatlanul felértékelődött. 1956 után Kádár János nagyon vigyázott arra, hogy a rendszer szovjet és csatlós jellegét, amennyire lehet, elfedje. 1985-ben Mihail Gorbacsovnak elmondta élete és kora történetét. Az 1956. november 4. utáni időszakról ezt mondta: „[K]értem, hogy a szovjet csapatok ne járőrözzenek az utcákon, ne vegyenek részt a rendteremtésben. Akármelyik magyar polgár számára kellemesebb, ha őt egy magyar csapja fejbe, nem pedig más. Akkor majd haza fog térni és nem nemzeti sérelemként foghatja majd fel.”¹¹ Ez a formula, melynek primitivitásánál csak cinizmusa nagyobb, a Kádár-korszak java részében kiválóan működött. A szovjet megszállás egyike volt azoknak az evidenciáknak, amelyekről mindenki tudott, de senki

sem beszélt a legszűkebb család nyilvánosságán túl – vagy még ott sem. A szovjet megszállás, a szovjet szerep 1956 leverésében, a rendszer szovjet jellege – az 1956 utáni évtizedek legnagyobb tabuja lett. Ebben, a magyar társadalom szovjetekre, Szovjetunióra vonatkozó képzeletében 1956 alapvető fordulatot jelentett.

Jegyzetek

1. Volokityina, T. V. – Iszlamov, T. M. – Murasko, G. P. (red.) Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. T. 1. 1944–1948. T. 2. 1949–1953. Moszkva–Novoszibirszk, 1997., 1998.; Volokityina, T. V. (otv. red.) Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. T. 1. 1944–1948. Dokumenti. Moszkva, 1999. E forráskiadványok mellett újabban orosz feldolgozás is rendelkezésre áll: Volokityina, T. V. – Murasko, G. P. – Noszkova, A. F. – Pokivajlova, T. A. Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyje polityicseszkih rezsimov szovjetszkovo tipa 1949–1953. Ocserki isztorii. Moszkva, 2002.
2. Orehova, Je. D. – Szereda, V. Ty. – Sztikalin, A. Sz. (red.) Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Moszkva, 1998. Megszületett a magyar forradalomról szóló első monográfia is: Sztikalin, A. Sz. Prervannaja revoljucija. Vengerszkij krizisz 1956 goda i polityika Moszkvi. Moszkva, 2003.
3. Gaddis, John Lewis: *We Now Know. Rethinking Cold War History.* Oxford, 1997. Mastny, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Satlin Years.* New York, 1996. Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin’s Cold War: From Stalin to Khrushchev.* Cambridge, Mass., 1996.
4. Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország a nagyhatalmi erőterben 1945–1968.* Budapest, 2000. 5–70.
5. Rainer M. János: *Hruscsov Budapesten, 1958 április. Egy látogatás anatómiája* In: *Budapesti Negyed, 1994/2.* 159–190.
6. A fogalmat Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* (Budapest, 1993.) című művében fejtette ki.
7. Naimark, Norman M.: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949.* Cambridge, Mass., 1995.
8. Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz, i. m. 479.
9. Uo. 543.
10. Uo.
11. Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* Budapest, 2000, 50.